

LIETUVIŲ KALBOTYROS KLAUSIMAI, XXX (1993)
PERIFERINĖS LIETUVIŲ KALBOS TARMĖS

Kazys MORKŪNAS

DĖL SĄVOKOS PERIFERINĖS TARMĖS

1. 0. Kalbant apie periferines lietuvių kalbos tarmes (resp. šnektas), reikėtų žinoti, kokioms tarmėms ši sąvoka taikoma arba pagal kokius požymius jos skiriamos iš kitų tarmių. Tiesioginė žodžio *periferinis*, -ė reikšmė sakyta, jog jomis laikytinos tarmės, daugiausia nutolusios nuo centro. Tačiau ne visada ir sąvoka *centras* yra vienareikšmė. Aiškinantis periferinių tarmių klausimą, ši sąvoka gali būti suprantama ir geografiniu, ir administraciniu, ir gryna lingvistiniu požiūriu. Tiesa, pirmuoju ir antruoju atveju atsiriboti nuo lingvistinio aspekto — iš viso kalbos ploto vienaip ar kitaip išskiriama regioną aptarti be tame istoriškai susiklosčiusios kalbinės padėties — taip pat negalima.

1. 1. Dabartinės Lietuvos geografiniu, kartu ir jos etnografiniu, centru laikytinos Kėdainių apylinkės. Jos su ten vartojamomis tarmėmis užima ir šių dienų lietuvių kalbos ploto maždaug viduriniąją dalį. XVI-XVII a. Kėdainiai buvo ir vienas iš svarbiausių Didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės kultūros centrų. Pirmieji lietuviški leidiniai, pasirodę beveik prieš 400 metų Didžiojoje Lietuvoje, buvo parašyti vadinaujo viduriniu raštų kalbos variantu, artimu Kėdainių apylinkių tarme¹. Tai klasikiniams senosioms raštijos fondui priskirtini Mikalojaus Daukšos (apie 1527-1613), reformacijos pasekėjų Merklio Petkevičiaus (apie 1550-1608), Jokūbo Morkūno (Vilniaus spaustuvininkas, apie 1550 - po 1611) ir kiti leidiniai. Pakitus politinei, ekonominei, kultūrinei bei religinei padėčiai, Kėdainiai ir tų vietų tarmė išskirtinio vaidmens Didžiojoje Lietuvoje nebeteiko, o kai kurias apylinkes gerokai paveikė ir lenkėjimo banga.

1. 2. Antrasis istoriškai susiformavęs centras — Vilnius, ilgus amžius buvęs ir tebesantis svarbiausias lietuvių tautos politikos, ekonomikos, kultūros, švietimo, mokslo, kitų visuomeninio gyvenimo sričių židinys.

XVII a. vilnietiška (rytietiška) rašomaja kalba, susidariusia ryčių aukštaičių tarmės pamatu, buvo išleista svarbių tam metui ir apskritai lietuvių raštijai Konstantino Sirvydo (apie 1579-1631), Jono Jaknavičiaus (1598-1668) ir kitų to krašto atstovų parengtų leidinių, skirtų Vilniaus vyskupijai. Z. Zinkevičiaus žodžiais tariant, "kitaip susiklosčius istorinėms Lietuvos valstybės ir Vilniaus miesto sąlygomis, rytietiška XVII a. raštų kalba, iškilusi ekonominiame bei kultūriniam krašto centre ir valstybės sostinėje Vilniuje, žinoma, būtų galėjusiapti visos Lietuvos bendrinc"².

¹ Plg. Zinkevičius Z. Dėl lietuvių raštų kalbos kilmės // Baltistica, 1977. T. 13(1). P. 239.

² Zinkevičius Z. Rytietiškoji XVII a. lietuvių raštų kalba, jos kilmė ir išnykimas // Baltistica, 1972. T. 8(1). P. 99.

Dėl sudėtingų ir labai nepalankių Lietuvai sąlygų, ypač po 1795 m. jos prie Rusijos imperijos prijungimo, trukusio per 120 metų, artimiausios Vilniaus apylinkės pamažu slavėjo, jose vartojama lietuvių kalba (šiu apylinkių šnekto) nyko. Tas procesas iš esmės tęsėsi ir XX amžiuje: tarpukario metais Vilniaus krašto polonizaciją vykdė okupacinė lenkų valdžia, po Antrojo pasaulinio karo palankias sąlygas slavinimui sudarė tarybinė santvarka.

Artimesnių ir kiek tolimesnių Vilniaus apylinkių lietuvių tarmė šiuo metu visoje lietuvių kalbos tarmių sistemoje ypatingo vaidmens nevaidina.

1. 3. Lingvistiniu požiūriu svarbiausia — centrinė — vieta lietuvių tarmių sistemoje, galima sakyti, visuotinai ir pagrįstai pripažystama tarmei, kurios pamatu sukurta visas tautos bendrinė (literatūrinė) kalba. Dabartinei bendrinėi lietuvių kalbai tokį pamatą davė vakarų aukštaičių kauniškių tarmė. Jai, tapusiai vienu iš pagrindinių pirmųjų lietuviškų raštų kalbos variantų, vėlesnės istorinės aplinkybės buvo kur kas palankesnės negu kitų tarmių (vidurio ir rytų aukštaičių, tam tikrais atvejais ir žemaičių) pamatu besikūrusiems raštų kalbos variantams. Jau pirmosios lietuvių kalbos gramatikos, parašytos lotynų kalba (*Grammatica Litvanica*) ir 1653 m. išleistos Karaliaučiuje, autorius Danielius Kleinas "Prakalboje skaitytojui su sveikinimais", trumpai apžvelgės lietuvių kalbos tarmių įvairumą, įžvalgiai pastebėjo, kad Prūsijos lietuviams už kitus savo tarme artimesni yra "Kauno krašto gyventojai" ir kad "kauniečių tarme, kaip visų geriausia ir tinkamiausia, sekame Prūsų Kunigaikštystėje"³. Daug vėliau šią nuomonę patvirtino ir kitoks "Lietuvių kalbos gramatikos" autorius Fridrichas Kuršaitis (1806-1884), į pietus nuo Nemuno — tarp Kauno ir Stalupėnų — esančią tarmę pavadinęs lietuvių rašomosios kalbos tarme⁴. Galutinai dabartinė lietuvių bendrinė kalba susiformavo minėtųjų vakarų aukštaičių tarmės pagrindu XIX a. antroje pusėje — XX a. pradžioje, vykstant tautiniams, politiniams, kultūriniam atgimimui, kitiems lietuvių tautos konsolidacijos procesams, pradėjus leisti mokykloms skirtas gramatikas bei įvairius lietuvių kalbos praktikos darbus (čia ypač daug lėmė lietuvių rašomosios kalbos tévo Jono Jablonskio darbai).

Geografiniu požiūriu kai kurios kauniškių tarmės šnekto — tarp jų artimiausios bendrinei kalbai Criškabūdžio, Kudirkos Naumiesčio, Vilkaviškio ir gretimų apylinkių — dabar yra viename iš lietuvių kalbos ploto pakraščiu, t.y. pietvakariname jo paribyje. Tačiau dar ne taip seniai — iki Antrojo pasaulinio karo — ir geografinė tu šnekta padėtis buvo kitokia: lietuviškai kalbančių senųjų gyventojų būta gerokai toliau į vakarus bei pietvakarius. Pastarosios, t. y. Mažosios Lietuvos (Rytų Prūsijos) lietuvių šnekto, daugiausia sudariusios vakarų aukštaičių tarmės tąsą (išskyrus siaurą Kuršių pamario ruožą, artimą vakarų — Klaipėdos krašto — žemaičiams⁵), iki to laiko užėmė lietuvių kalbos ploto pietvakarinį pakraštį.

³ Pirmoji lietuvių kalbos gramatika. 1653. Atsak. red. J. Kruopas. V., 1957. P. 406.

⁴ Plg. *Kurschat F. Grammatik der litauischen Sprache*. Halle, 1876. S. 9-11.

⁵ Plg. *Cerullis J. ir Stang'as Chr. Lietuvių žvejų tarmė Prūsuose*. K., 1933.

2. Lyginant įvairių vietų lietuvių tarmes, nesunku pastebėti, jog kuo daugiau jos viena nuo kitos nutolusios geografiškai, tuo didesnis skaičius jose ir skiriančių kalbos ypatybių. Tolimiausi ir daugiausia skirtybų nuo kauniškių turi šiaurės žemaičiai, o iš aukštaičių — rytų (ypač šiaurinės dalies) aukštaičiai. Pästarosios tafmės kauniškių — centrinės tarmės — atžvilgiu užima periferinę padėtį, nors kauniškiai, kaip visi vakarų aukštaičiai, tiek geografiniu, tiek lingvistiniu požiūriu kartu yra ir tarpininkai tarp rytų aukštaičių ir žemaičių.

3.0. Lietuvių dialektologijoje, išskiriant iš kitų tarmių periferines, atsižvelgiama ir į kitus ypatumus. Vienas jų — tam tikrų lietuvių kalbos tarmių tiesioginiai ryšiai (kontaktai) su kitomis kalbomis (jų tarmėmis).

3. 1. Bene dažniausiai periferinių tarmių sąvoka taikoma lietuvių kalbos ploto rytinio bei pietrytinio pakraščio tarmėms, kurių teritorijai dabar priklauso ir Vilniaus apylinkės. Šio pakraščio, kaip ir už Lietuvos ribų — Baltarusijoje, Lenkijoje — esančios, lietuvių tarmės labai stipriai veikiamas slavų (baltarusių, lenkų, kai kur ir rusų) kalbų.

3. 2. Pagal tuos pačius požymius kitą periferinių tarmių grupę sudarę minėtosios Mažosios Lietuvos tarmės, per keletą amžių patyrusios didelę vokiečių kalbos (Rytų Prūsijos vokiečių tarmių) įtaką. Pastarosios lietuvių tafmės daugeliu atvejų buvo tarsi tarpininkės, padėjusios įvairiems germanizmams plisti ir į kitas lietuvių tarmes.

3. 3. Šiaurinio Lietuvos pakraščio tarmių sąveika su gretimomis latvių kalbos tarmėmis nėra tokia stipri. Tos sąveikos rezultatai ne visada akivaizdūs ir dėl to, kad savo kilme labai artimų abiejų — lietuvių ir latvių — kalbų kai kurie reiškiniai tarmėse gali būti bendri, t. y. paveldėti iš senų laikų. Kai kur lietuvių esama (ar būta) ir Latvijos teritorijoje: Aknystės, Cirkodo, Daugpilio, Krāslavos ir kt. apylinkėse. Jų kalba (tarmė) patyrė daug didesnę latvių kalbos įtaką arba su ja visiškai asimiliavosi⁶.

4. Iš visų periferinių lietuvių kálbos tarmių įvairiai požiūriais daugiausia tyrinėtos rytų ir pietryčių tarmės. Tai akivaizdžiai rodo paskelbta "Lietuvių kalbos periferinių šnekų tyrinėjimo literatūros rodyklė" (sudarė Ana Romaniuk)⁷. Tačiau šioje rodyklėje pateiktii tiktai už dabartinės Lietuvos teritorijos — Latvijoje, Baltarusijoje, Lenkijoje, Mažojoje Lietuvoje (Rytų Prūsijoje) — iš seno gyvenančių (gyvenusių) arba naujesniais laikais (XIX-XX a.) kai kuriose šalyse (Baltarusijoje, Rusijoje, Amerikoje) kolonijomis įsikūrusių (išvykušių, ištremtų) lietuvių svarbesni kalbos (tarmių) tyrinėjimai. Galima manyti, kad periferinėmis lietuvių tarmėmis kai kas (ne tik minėtos rodyklės sudarytoja) linksta laikyti tik tas, kurios yra už Lietuvos ribų. Tačiau Lietuvos dabartinės sienos dažniausiai skiria labai artimas arba iš esmės tas pačias, be to, panašius raidos procesus patyrusias tarmes, plg. rytinio bei pietrytinio Lietuvos teritorijos pakraščio ir Ąpsos, Kamojų, Gervėčių, Pelesős, Ródūnios, Lazūnų (Baltarusija), Pūnsko, Seinų (Lenkija) apylinkių lietuvių šnekas. Jų

⁶ Apie lietuvių kalbos (tarmių) paplitimą už dabartinės Lietuvos sienų (Mažojoje Lietuvoje, Latvijoje, Baltarusijoje, Lenkijoje) ir nykimą žr.: Garšva K. Kalbinės situacijos raida pakraščių šnekose // Kalbų ryšiai ir sąveikos (Lietuvių kalbotyros klausimai. T. 28). V., 1989. P. 12-38 (su nurodyta literatūra).

⁷ Kalbų ryšiai ir sąveikos. P. 215-230. Per keletą pastarųjų metų periferinių lietuvių tarmių tyrinėjimo bibliografija kiek pasipildė.

sąsajų akivaizdžiai rodo lingvistinės geografinės darbai⁸. Todėl periferinėmis vadintinos viso to ruožo — abipus Lietuvos sienos esančios — tarmės.

5. Periferinėmis kartais vadinamos ir didesnių tarmių, labiausiai nuo jų centro nutolusios, daug kitős tarmės ypatybių turinčios, šnekto, pvz., pietų žemaičių (raseiniškių) pietrytinės šnekto su gausiomis aukštaitiškomis ypatybėmis. Kai kurios didesnių tarmių (resp. patarmių) šnekto, esančios lietuvių kalbos ploto viduryje, turi ir daugiau periferinėms tarmėms (resp. šnekto) būdingų požymiu — stiprią sąveiką su slavų (lenkų, rusų) kalbomis, pvz., šiauliškių plete — Šėtos, dailies Jonavos apylinkių šnekto; kauniškių plete — Vandžiogalos ir kt. apylinkių šnekto. Tačiau šios lietuvių tarmės (resp. šnekto) įvairiais požiūriais dar mažai tirtos.

6. Lietuvių dialektologijoje dažnai vartojami ir kiti terminai: *paribio/paribių tarmės* (resp. *šnekto*), *pakraščių tarmės*. Tiesa, pirmasis iš jų — *paribio/paribių tarmės* — ne visada aiškiai pasako, apie ką kalbama: dabartinės Lietuvos teritorijos *pakraščių tarmės*, už Lietuvos sienų kitose valstybėse esančias artimiausias tarmės, buvusių etninių lietuvių žemių *pakraščių tarmės* ar pan. Antrasis terminas — *pakraščių tarmės* — mažiau asocijuojasi su administracinėmis, politinėmis ar kt. ribomis ir daugeliu atvejų gali būti termino *periferinės tarmės* sinonimas.

ON THE NOTION OF THE PERIPHERAL DIALECTS

Summary

The West High Lithuanian dialect (or Kauniškiai, dialect spoken in and around Kaunas) occupies the central position in the system of Lithuanian dialects and forms the basis of Standard Lithuanian. Dialects that are remote from the Kauniškiai dialect geographically and differ from it linguistically occupy peripheral position. A characteristic peculiarity of the peripheral dialects is that they get into direct contacts with other languages (or their dialects), for example, Slavonic languages (Byelorussian, Polish, Russian) at the Eastern and South-Eastern border, German (until the WW II) at the South-Western and Lettish at the Northern border of Lithuania.

Subdialects that are remote from the centre of larger dialects, with some admixture of other dialects can also be described as peripheral. For example, the South-Eastern subdialects of South Samogitians (or Raseiniškiai) have a lot of features characteristic of the High Lithuanian dialect. These subdialects interact with other languages (Polish, Russian), for example, the subdialect of the environs of Vandžiogala at the borders of the Kauniškiai dialect speaking area.

One and the same notion of Lithuanian dialectology can be expressed differently, for example, *paribio/paribių tarmės*, *pakraščių tarmės*.

The latter term is least associated with political, administrative and other boundaries. In most cases it is synonymous with the term '*peripheral dialects*'.

⁸ Plg. Lietuvių kalbos atlasas. T. I. Leksika. V., 1977; T. 2. Fonetika. V., 1982; T. 3. Morfologija (spausdinama).